

УДК 94 (470) «1800 / 1919»

Н. В. Венгер

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДИНАСТІЯ ГЕЗЕ В КАТЕРИНОСЛАВІ

Здійснено реконструкцію історії підприємницької династії Гезе та визначено роль представників династії у розвитку м. Катеринослава.

Ключові слова: Катеринослав, підприємницький етос, меноніти, борошномельне виробництво.

Осуществлена реконструкция истории предпринимательской династии Гезе и определена роль представителей династии в развитии г. Екатеринослава.

Ключевые слова: Екатеринослав, предпринимательский этос, меннониты, мукомольное производство.

The author studies the history of the Heeses – the entrepreneur dynasty in Katerinoslav and shows the importance of the dynasty's activity for the development of the city.

Key words: Katerinoslav, entrepreneur ethos, the Mennonites, flour industry.

Обґрунтування теми. Катеринослав, одне з найбільших міст Новоросії, був найважливішим економічним центром Півдня Російської імперії. Літописні сторінки історії міста зберегли свідчення про осіб, які своєю послідовною та наполегливою працею формували місто та його образ, сприяли його розвитку та процвітанню. Династія Гезе – це п'ять поколінь родини, чотири з яких були пов'язані з підприємницькою традицією борошномельного виробництва і входили до складу менонітської громади Катеринослава. Історія династії на її російському етапі, від переселення першого представника, вчителя Генріха Гезе, до еміграції його нащадків у 1919 р. до Німеччини та Канади, нараховувала 117 років. Гезе перебували у родинних зв'язках з іншими представниками менонітської конгрегації: родинами Тевсів, Фастів, Езау*. Гезе володіли борошномельними виробництвами, які, однак, не були найбільшими в Катеринославі. Можливо, саме тому прізвище представників династії згадується в роботах сучасних краєзнавців дещо рідше, ніж імена Тіссенів, Езау, Тевсів. Тим не менш, як підтверджують джерела, представники родини Гезе були відомими і соціально активними громадянами Катеринослава, непересічними дія-

© Н. В. Венгер, 2011

*Катаріна Гезе, донька Генріха Гезе III (1883–1903), була дружиною Якоба Езау, брата Йоганна Езау (міського голови) та відомого катеринославського офтальмолога.

чами етноконфесійної групи, до якої вони належали, а залишені ними рукописи-спогади є найважливішим джерелом не тільки для біографістів, але й для істориків, які здійснюють контекстні дослідження.

Мета цієї публікації полягає в загальній реконструкції історії підприємницької династії Гезе, з'ясуванні ролі й значення представників родини промисловців як для економічного та суспільного життя міста, так і для менонітської громади Катеринослава зокрема.

Поява цієї публікації стала можливою завдяки виявленню двох документів, автором яких був Пітер Гезе (1878–1947) – представник третього покоління династії. Мемуари, які автор назвав «Час і я», були написані ним у віці 60 років у еміграції. Ми могли користуватися скороченою версією рукопису, який в оригіналі та повному варіанті складалася з понад 500 сторінок [15, р. 1].

Другим документом, який був використаний для проведення дослідження, став рукопис Пітера Гезе «Історія родини Гезе в Росії», написана в 1944–1947 рр. для онука Пітера, народженого в 1935 р. [15, р. 10]. У передмові до другого рукопису Пітер Гезе також згадував про існування мемуарів прапрадіда, які були власністю його брата – Генріха Гезе IV, який проживав у Німеччині, але які, на жаль, були загублені після смерті останнього [16, р.12].

Як продемонстрували проведені нами дослідження з історії менонітського підприємництва, основу менонітської громади м. Катеринослава складала три підприємницькі династії: Тіссенів, Тевсів та Гезе [1]. Представники родини, історія якої досліджується в цій публікації, оселилися в Катеринославі лише у другому поколінні, коли Генріх Гезе II (1828–1883) одружився з дочкою відомого катеринославського мірошника Й. Тіссена, Марією, та з цієї причини влаштувався в губернській столиці. Проте родина Гезе, що мала численних родичів, які осіли в різних колоніях новоросійських губерній, надалі виявилася своєрідним центром тяжіння для інших представників клану, які не без допомоги Гезе облаштувалися в Катеринославі. Таким чином, діяльність і родинні зв'язки Гезе були важливим чинником формування менонітської громади губернського центру в цілому.

За традицією, започаткованою засновником династії, старшого сина Гезе завжди називали Генріхом. Саме цей син мав успадкувати сімейний бізнес. Таким чином, міські меноніти, на відміну від традиції тих представників деномінації, які проживали в колоніях і слідували законам мінорату, дотримувалися правил майорату. У цілому з 1807 по 1940-ті рр. – часу написання мемуарів – у сім'ї Гезе налічувалося п'ять поколінь. З історією Російської імперії були пов'язані долі чотирьох із них, у Катеринославі проживали три генерації: Генріх I Йоганн Гезе (1787–1868) – вчитель; Генріх II Генріх Гезе (1828–1883);

Генріх III Генріх Гезе (1883–1903); Генріх IV Генріх Гезе (1875–1947) [16, р. 13].

До покоління емігрантів, на чію долю випали нелегкі випробування громадянською війною та еміграцією, належали Пітер Генріх Гезе – син Генріха II (1878–1944), Якоб Генріх Гезе – відомий у Катеринославі юрист – і Генріх Гезе IV – підприємець.

У місті Катеринославі прізвище Гезе асоціювалася насамперед з борошномельним виробництвом і юриспруденцією. Тим не менш засновник династії, Генріх Гезе I (1787–1868), був далекий від даного виду практичної діяльності. У спогадах і працях менонітських істориків він характеризується як просвітник, неординарний і талановитий вчитель, що сприяв формуванню проекту та реалізації шкільної реформи, яка здійснювалася Йоганном Корнісом – лідером колоній у 1830–1840-х рр. [14, р. 693].

Історія появи Генріха I Гезе в Російській імперії також дещо вибивається із загальної традиції уявлень про колонізацію – переселення на основі маніфесту Катерини II. Він опинився в Новоросії скоріше як біженець. Генріх, який провів своє дитинство в Пруссії, отримав досить гарну на ті часи освіту, вільно володів французькою мовою. Він народився у лютеранській родині й опинився в Росії в 1807 р., рятуючись від рекрутування до французької армії. За збереженою в родині легендою, його подорож через Польщу зайняла кілька місяців, а поява в Катеринославі – незнайомому для нього місті – була випадковою подією. На вулицях губернського міста його погляд привернув респектабельний чоловік, який своїм зовнішнім виглядом (одягом і поведінкою) відрізнявся від інших обивателів. Він до того ж був чисто поголений і зумів відповісти мандрівникові, який звернувся до нього на чистій німецькій мові. Цією людиною виявився Йоганн Тіссен – власник механічного млина, а та випадкова зустріч була доленосною для них обох. Тіссени поселили юнака на деякий час у своєму будинку (1808), однак вони не радили йому залишатися в Катеринославі, а запропонували переселитися до колоній: міське життя вимагало чималих витрат, і існування в громаді було кращим вибором для самотньої молоді людини, що опинилася в чужій для нього країні без підтримки сім'ї. Мабуть, завдяки протекції Тіссена і його зв'язкам в Опікунській конторі Гезе був направлений на проживання до сел. Айнлаге (Кічкас, Хортицька група менонітських колоній) [16, р. 13].

Можливо, що переселення Генріха I було не випадковою подією, а свого роду призначенням, оскільки в Айнлаге він відразу ж отримав посаду секретаря Окружної колоністської адміністрації, а потім, з 1829 р., на прохання лідера колоній Йоганна Корніса Гезе було залучено до шкільної справи [13, р. 100]. В Айнлаге він, лютеранин за ві-

росповіданням, приєднався до менонітської церкви. Практична мета Гейнріха полягала у відкритті приватної школи, однією з мов викладання якої була французька. За свідченням автора записок, школа не мала браку в учнях. Спочатку Генріх викладав у початковій школі сел. Кічкас, а потім – у середній школі сел. Орлово – рідного поселення дружини Гезе I, Катаріни, у дівочтві Пеннер [14, р. 689]. Генріх Гезе залишався шкільним вчителем до кінця своїх років.

Так сталося, що внаслідок двох шлюбів (перша дружина померла в ранньому віці) у сім'ях Генріха I було народжено 22 дитини. З них двоє синів від першого шлюбу носили ім'я Генріх. Перший з них не дожив до двох років, а другий – Генріх Гезе II, народжений в 1828 р., стане першим у династії підприємцем – власником борошномельного виробництва в Катеринославі.

За нашими відомостями, в Катеринославі Генріх II оселився в 1863 р. До цього часу (у 1862 р.) менонітська громада міста налічувала 69 осіб, менше 0,8 % населення [7, с. 303]. Тим не менш меноніти були помітними у місті особистостями, і за півстоліття проживання в Катеринославі визначилися основні сфери їх діяльності – лісопильне та борошномельне виробництва. Становище Генріха II було визначено і тим, що він одружився з Марією Тіссен – донькою відомого на той час власника борошномельного виробництва. Як впливає з цього факту, сім'ї Гезе I і Тіссенів, незважаючи на відстань між Айнлаге і Катеринославом, а також на складнощі комунікації середини XIX ст., зберігали дуже тісні стосунки.

Свій перший млин засновник катеринославської династії Йоган Тіссен-старший започаткував у 1810 р. Йоган Тіссен-середній (1832–1898), який в 1856 р. успадкував управління виробництвом, з високою часткою ймовірності брат Марії, був власником двох виробництв: борошномельного і крупорушного. Дух потомственного підприємця закликав його до нових професійних пошуків. У 1863 р. він збудував перший в Катеринославі паровий млин. Це був дорогий проект. Чимало коштів було спрямовано на закупівлю висококласного обладнання в Британії, за яким Тіссен їздив особисто [12.1, р. 315]. Досить масштабний на ті часи бізнес вимагав грамотного менеджменту та додаткових вкладень капіталів. Тому до управління бізнесом було залучено Генріха Гезе II.

Нерівний, слід це визнати, союз двох підприємців тривав близько 17 років. Гезе виконував обов'язки менеджера та юрисконсульта. У 1880 р. єдиний син Тіссена, Йоган Тіссен-молодший, закінчив середню школу і був готовий підтримати сімейний бізнес. Гезе виявився не при справах, отримав свою фінансову частку та не без допомоги свого колишнього партнера заснував нове підприємство – паровий млин, який було запущено в 1878–1880-х рр. [12.1].

За іншими даними, Генріх Геце II ще до моменту співпраці з Тіссеном-середнім був власником катеринославського млина на кінній тязі – млина-тупчака. Конструкція такої споруди розміщувалася у двох суміжних приміщеннях. Механізм приводився у дію мускульною силою тварин та був удосконаленим варіантом «земляного млина» [6, с. 179]. Однак доля підприємства була незавидною. Як писали, млин згорів у результаті пожежі [15, р. 3].

Вищеназваний новий млин, побудований в 1878–1879 рр., в 1892 р. знаходився у власності братів – Пітера Геце та Генріха Геце III (1846–1903). На підприємстві вироблялося 9 сортів борошна. Продуктивність підприємства становила 4000 пудів на добу. Продукція такого млина мала високу якість і відправлялася на реалізацію до Прибалтики та на Кавказ [11, с. VII].

На початку ХХ ст. Катеринослав був одним із найбільших міст Півдня України, за яким міцно закріпилася репутація найбільшого металургійного та борошномельного центру. На межі століть у Катеринославі діяло 17 парових млинів різної потужності та 3 крупозаводи. Шість із вищезгаданих виробництв належали менонітам – братам Геце, В. В. Пеннеру, І. Я. Тевсу, Й. Тіссену, С. Я. Фаст та І. Я. Фаст. На цих підприємствах вироблялося 36 % (2158000 пуд.) всієї борошномельної продукції губернського центра.

Короткочасним партнером Генріха Геце III був Йоганн Езау, одружений на племінниці Генріха – Маргарет. Оскільки Езау, який до цього часу працював конструктором на відомій фабриці «Лепп і Вальман» (виробництва в кол. Хортиця, Шенвізе, сел. Павлоград) [2], побажав заснувати власне металургійне підприємство – завод «Катеринославський», не маючи для цього достатньо коштів, він залучив до партнерства Г. Геце III. Незабаром після заснування, у 1896 р., підприємство було вигідно продане представникам бельгійської компанії за ціну, що вдвічі перевищувала початкову вартість проекту [12, р. 3].

Власники двох інших борошномельних виробництв Катеринослава, С. Фаст та І. Фаст, також мали зв'язок з династією Геце. Сестра Генріха Геце I, Анна, у заміжжі Фаст, наполягала на переїзді її нової родини до Катеринослава, де в 1844 р. її чоловік вибудував млин. Після його передчасної смерті вдова успішно справлялася з виробництвом. Тим не менше, доля цього підприємства також складалася не зовсім щасливо. Коли керівництво підприємством перейшло до синів, проблеми виплати кредитів змусили власників продати млин фірмі «Кононенко-Пивоваров», а потім – Катеринославському відділу Державного банку (з 1909) [15, р. 18]. Зауважимо, що суть проблеми до кінця не з'ясована. Однак той факт, що Генріх Геце IV був членом Позичкового комітету Катеринославського відділення Державного Банку, свідчив про те, що він також вирішував долю підприємства [4].

Спробу заснувати млинове виробництво в Катеринославі зробив і А. Гамм – двоюрідний брат Гезе III, однак його зусилля не були успішними, і нещасливий підприємець повернувся до Айнлаге – селище свого попереднього проживання [16, р. 20].

Хвиля акціонування, що спостерігається в Російській імперії на початку XX ст., торкнулася й борошномельної промисловості. У період з 1909 по 1914 р. млин Гезе був перетворений на акціонерну компанію «Г. Гезе і К^о». Власники (брати Гезе) не лише керували своїми підприємствами, але й орендували млини Сандомірського та Госсена [11.1]. Генріх Гезе IV збільшив виробничі можливості підприємства до 4500 пудів на день [15, р.3]. Тим не менш у 1914 р. в журналі «Російський борошномел» з'явилося повідомлення про банкрутство акціонерного товариства. Ми не володіємо повною інформацією про те, що саме спричинило ці обставини, але про серйозність ситуації свідчить той факт, що власника компанії, молодого Г. Гезе IV, було заарештовано [12.1, р. 314].

До 1889 р. у Катеринославі проживало 9 менонітських сімей. За відомостями Першого загального перепису населення (1897 р.), в місті нараховувалося 146 осіб – представників даної деномінації [10, с. 72,73]. У першому десятилітті XX ст. чисельність менонітського населення Катеринослава зросла до 158 чол. [3, додаток]. Усі вони були членами єдиної менонітської громади – консолідованої групи. Як і в інших випадках з невеликими за чисельністю громадами, меноніти Катеринослава підтримували стосунки з лютеранською конгрегацією. З іншого боку, простежується тісний зв'язок менонітів з єврейським підприємництвом. Наприклад, Й. Тіссен і брати Гезе спільно з двома єврейськими підприємцями та російським мірошником заснували пароплавство з п'яти комерційних парових суден, вантажопідйомністю 100 000 пудів: «Тіссен», «Петро II», «Жозефіна», «Августина», «Мукомол» [15, р.4].

Як згадував П. Гезе, торгівля борошном у Катеринославі знаходилася під контролем єврейських кланів. Останні мали чималі заощадження й очолювали кредитоване борошномельне виробництво. Якщо банківські установи вимагали у менонітів високий відсоток, євреї задовольнялися десятьма відсотками річних. Це дозволяло підприємцям зберігати прибутковість борошномельного бізнесу [15, р. 8].

Цей механізм взаємостосунків бізнесів зберігся за часів Першої світової війни. Власники млинів використовували досвід керівництва підприємствами в умовах кризи часів російсько-японської війни. В обставинах світового конфлікту євреї, що втратили спокій і відчували постійну загрозу погромів і розграбування, без усяких сумнівів позичали гроші менонітам – довіреним і постійним клієнтам. Вони встановлювали для менонітів досить розумний графік виплат. Завдя-

ки цьому підприємці могли вкладати кошти як на закупівлю зерна, так і на виробництво борошна.

За часів світової війни уряд також вимушений був підтримувати ті борошномельні виробництва, які виконували важливе завдання – забезпечували армію продовольством. Проте умови, що диктувалися владою та які за вимогами антинімецького законодавства не підлягали оскарженню, були менш сприятливими. Уряд, передаючи мірошникам зерно, не сплачував доставку зерна і готового борошна, а лише частково покривав виробничі витрати [15, р. 11]. Таким чином, співпраця з єврейським підприємництвом дійсно забезпечила виживання борошномельного бізнесу в Катеринославі.

Гезе спробували себе й у видавничій справі. За деякими відомостями, П. Гезе протягом чотирьох років видавав газету «Південна зоря». Для цього у єврейських підприємців було придбано вже існуюче видання з ліцензією. Пітер обґрунтував своє рішення необхідністю появи ще однієї ліберальної газети. Влітку 1914 р. «Південну зорю», як і інші німецькомовні видання, було заборонено [15, р. 5].

Напередодні Першої світової війни менонітська громада Катеринослава налічувала близько 200 чол., серед яких, крім підприємців, значилися два лікарі, один архітектор, один годинниковий майстер і три юристи [15, р. 5]. Юридичною практикою займався Якоб Гезе, адвокат, присяжний повірений (1910–1915) [5]. Його обов'язк полягав у захисті інтересів підданих імперії в суді. Виходячи з вимог про адвокатуру, «Установи судових установлень», Я. Гезе мав вищу освіту, без якої виконання обов'язків було заборонено. Рідний брат Якоба, Пітер Гезе, обіймав різні громадські посади. Він був членом Комісії з благоустрою Міської думи, а також кандидатом у члени Губернської по промислово-податку комісії (1915) [5, с. 171, 180]. Члени сім'ї Гезе також були голосними Катеринославської міської думи в різні роки: Г. Гезе IV у 1905–1909, 1913–1917 рр., Й. Гезе – 1905–1909 рр., П. Гезе – у 1905–1909, 1913–1917 рр. [9, с. 14].

Після лютневих подій 1917 р. у в громадському житті міста, його населення й менонітської громади відбулися зміни. Як писав Пітер Гезе, катеринославіці мали вельми слабе уявлення про те, що відбувалося у Петрограді, але лише обговорювали демократію та самоврядування. У місті почали створюватися Ради – органи, що розглядалися та розумілися як представницькі об'єднання. Автор спогадів пише про нову посаду Якоба Гезе, який був обраний, за висловом Пітера, «головним комісаром над усіма ув'язненими» [15, р. 12]. Не зовсім зрозуміло, як саме формувалася нова посада Якоба і якими були його обов'язки, однак цей приклад є яскравим свідченням активної життєвої позиції членів родини. Меноніти – представники, як часто вважають, консервативної групи, насправді були людьми, готовими визна-

вати нові та прогресивні ідеї не лише у виробничій сфері, але й у суспільному житті. Наближалися вибори до Законодавчих зборів, і Пітера Гезе обрали кандидатом у депутати від німецького населення всієї губернії. То була можливість, яку він за об'єктивними обставинами так і не зумів у подальшому реалізувати [15, р. 13].

Скориставшись «моментом тимчасової свободи і демократії», меноніти спробували вплинути на національну політику влади, намагаючись добитись скасування несправедливого «ліквідаційного» антинімецького законодавства. Було вирішено відрядити депутацію до голови Тимчасового уряду О.Ф. Керенського. До представників катеринославської громади (Пітера Функе, юристів Андреаса й Пітера Заватських) приєднався Віктор Гезе – син адвоката Якоба Гезе, катеринославського юриста, який був актором московського дитячого театру. Делегація була прийнята Керенським досить прихильно. Остаточної відповіді від нього не надійшло, проте Керенський пообіцяв розібратися в питанні [15, р. 13, 32].

У спогадах Пітера Гезе збереглися найважливіші свідчення про інші події 1914–1919 рр., сучасником яких він був. Особливо послідовно представлені в залишених ним матеріалах події 1918–1919 рр. Після короткочасного періоду більшовицької влади (початок 1918 р.), під час якої було накладено контрибуцію як на все місто, так і на кожного з підприємців (Тіссени повинні були сплатити 75 000 крб., а Гезе – 50 000 крб.) [15, р. 16], прихід німецької, а потім австрійської армії сприймався як порятунок. Власникам знову були повернуті відібрані в них підприємства. Встановивши у Катеринославі порядок, німецькі контингенти відійшли, а їх змінили австрійці. Період квітня – жовтня 1918 р. був у цілому сприятливим для менонітської громади. У цей час Й. Езау на третій термін обирається міським головою. Призначена йому платня (18 000 крб річних) уперше створювала відчуття очікуваної стабільності, встановлення сильної влади.

Зауважимо, однак, що посада Езау не була результатом призначення. Проводилися вибори, і на пост голови, крім Езау, номінувався і Пітер Гезе, який програв Йогану лише один голос. Як згадував Пітер, Езау взагалі був проти того, щоб його прізвище було вписано у виборчий бюлетень, і Гезе знадобилося чималих зусиль отримати згоду Йогана. Як згадував Пітер, він всіляко підтримував Езау в його діяльності [15, р. 15].

Новий голова задалегідь передбачав складнощі виконання обов'язків міського голови в нелегких умовах нестабільності центральної влади. Незабаром після виборів у місті було знайдено два трупи австрійських солдатів. За це австрійське командування наклало на місто штраф у 200 000 крб. У переговорах з командуванням брали участь Й. Езау і Пітер Гезе. Вони вмовляли зменшити штраф, але

зуміли домогтися лише зняття часових обмежень виплати грошей. Це врятувало ситуацію, і в метушні наступних подій зобов'язання були забуті [15, р. 16].

Як писав П. Гезе, Езау, який повинен був підкорятися австрійській владі та виконувати її вимоги, незабаром усвідомив різницю між німецьким і австрійським правлінням: німецьке командування нічого не просило в міського голови, у той час як австрійці висували багато вимог. Гезе свідчить, що після падіння режиму Скоропадського і відходу окупаційних військ з ними Катеринослав покинуло 120 чоловік, включаючи сім'ю Езау (Йогана, дружину, двох дітей) [15, р. 16, 17].

Більшість менонітів-підприємців прийняли рішення залишити Росію лише після відходу Денікінської армії наприкінці 1919 р. Пітер Гезе втік до Таганрога. Він залишив Росію на судні, яким дістався до Константинополя. Наступним пунктом його подорожей були Німеччина й Канада [15, р. 29]. Як об'єднаний до того часу помер (причини невідомі). У Катеринославі залишився Генріх Гезе. Упродовж довгого часу брати не мали можливості спілкуватись. Остання інформація про Генріха була отримана в 1940-х рр. Він повідомляв, що хворіє, але зберігає віру, силу духа та товаришує, спілкується з Й. Фастом – далеким родичем, який також багато років тому не наважився зробити вибір на користь еміграції [15, р. 30].

Династія Гезе була лише однією з підприємницьких менонітських династій Катеринослава. Здійснений у статті короткий огляд минулого родини доводить значущість менонітської громади для історії міста. Діяльність Гезе як представників нового типу підприємницької еліти – етноконфесії мала метакультурну спрямованість. Життя міста та суспільства навколо них було важливим чинником їх існування. Піклуючись про родину та династичний бізнес, діючи методами цивілізованого підприємництва, вони здійснювали внесок в економічний розвиток міста, регіону, держави. Суспільно важлива діяльність також санкціонувалася та заохочувалася новими соціальними нормами, закріпленими в менонітській культурі. Гезе були гідними громадянами свого міста, звання підприємців та тих посад, які вони обіймали та на які обирались. Династія мала великий потенціал подальшого розвитку, який, проте, було перервано об'єктивними обставинами історичного розвитку Російської імперії.

Бібліографічні посилання

1. Венгер Н. В. Меноніти-підприємці Катеринослава / Н. В. Венгер // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Сер. «Іст. та археол.». – Д., 2004. – № 12. – С. 47–54.

2. Венгер Н. В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–1920): моногр. / Н. В. Венгер // Д., 2009.
3. Весь Екатеринослав. 1913 г. – Екатеринослав, 1913.
4. Екатеринославская губерния: Памятная книжка и адрес-календарь на 1900. – Екатеринослав: Губерн. стат. Комитет, 1900. – С. 23 (III отдел).
5. Екатеринославский адрес-календарь за 1915. – Екатеринослав, 1915. – С. 192; Приднепровье: календарь-ежегодник. – Екатеринослав, 1910. – С. 225.
6. Маслов М. П. Розвиток селянського млинарства в Україні у XIX – 20-х рр. XX ст.: техніко-технологічні аспекти / М. П. Маслов // Укр. селянин. – Черкаси, 2004. – Вип. 8. – С. 177–180.
7. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / сост. В. Павлович. – СПб., 1862.
8. Мельник Г. К. Должностные знаки Российской империи / Г. К. Мельник, И. В. Можейко. – М., 1993.
9. Отчет городского секретаря Екатеринославской Городской Думы за 1915 г. – Екатеринослав, 1915.
10. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.: в 89 т. / под. ред. Н. А. Тройницкого. – Т. XIII. Екатеринославская губерния. – СПб., 1904.
11. Приднепровье: календарь-ежегодник на 1914. – Екатеринослав, 1914.
- 11.1. Рус. мельник. – 1914. – № 1.
12. Esau Johan and Paul papers // Mennonite Heritage Center. – Vol. 3345.
- 12.1. Epp D. The Emergence of German Industry in the South Russian Colonies / D. Epp // MQR. – 1981. – № 4. – P. 289–371.
13. Epp D. H. Johan Cornies / D. H. Epp. – Winnipeg, Manitoba: CMBC Publications and the Manitoba Mennonite Historical Society, 1995. – 137 p.
14. Friesen P. M. The Mennonite Brotherhood in Russia (1789–1911) / P. M. Friesen. – Fresno: Protestant Spiritual Tradition, 1978. – 1065 p.
15. Heese Peter. Jecaterinoslav. – Mennonite Heritage Center Archive. – Vol. 5015. Small Archives. – 32 p.
16. Heese P. The story of the Heese family. – Mennonite Heritage Centre Archives. – Vol. 2250. – Item 8. – P. 12.
17. The Mennonite Encyclopedia: In 4 vols. / Eds. H. Bender, S. Smith, C. Krahn. – Hillsboro, Kansas: Mennonite Publication Office; Scottsdale, Pennsylvania: Mennonite Publishing House, 1955–1959. – Vol. 2–1956 p. – P. 686.

Надійшла до редколегії 08.10.2011